

СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НОТНИХ ІРМОЛОЇВ

В українській професійній музиці XVI–XVIII ст. виняткове місце належить нотним гімнографічним книгам – Ірмолоям. Ці збірники містять вибраний пісенний репертуар богослужінь української церкви в одноголосному записі. Найдавніші Ірмолої, записані п'ятилінійною київською нотацією, збереглися починаючи з кінця XVI ст. до середини XIX ст.¹ На сьогодні таких рукописів нам відомо понад 1000. У 1700 і 1709 рр. у Львові з'явилися перші друківані Ірмолої, які стали логічним продовженням розвитку рукописної гімнографічної традиції², що проіснувала аж до XIX ст.

У процесі побутування на українських землях гімнографічні нотні збірники набули оригінальних кодикологічних рис, що було зумовлене загальною переорієнтацією музичного мистецтва в світське русло. Якщо до XVII ст. нотовані гімнографічні рукописи створювалися здебільшого в монастирях і великих соборах, які за давньою середньовічною традицією були одночасно й важливими осередками музичного професійного мистецтва, то українські нотні Ірмолої XVII–XVIII ст. в переважній більшості створювалися в невеличких містах і селах.

Ця загальна переорієнтація музичного мистецтва в Україні зумовила зміну соціального статусу музиканта-професіонала й, зокрема, переписувача нотної книги. Перед нами виступає не музикант-послушник, а вільна світська особа, яка з гордістю відзначає свої світські регалії. Серед музикантів-переписувачів Ірмолоїв зустрічаємо співців, регентів, дячків, уставників, які одночасно були вчителями (“бакалаврами” і “дидасками”³), художниками, писарями, палітурниками. Іноді вони вказують і на свій соціальний стан – міський писар, обиватель, міщук, попович. Діяльність дяка-вчителя, який займався переписуванням книг і в більшості випадків сам ілюстрував їх мініатюрами та оздоблював орнаментальними прикрасами, була різносторонньою: він навчав дітей грамоти, в тому числі й музичної, керував місцевим церковним хором

тощо. Його посада була виборною: громада обирала дяка-вчителя за “добрий глас”, знання служб та учительські здібності⁴.

Нижче подаємо список переписувачів Ірмолоїв із зазначенням їх професії та соціального стану, а також місця та часу створення, про що вони самі повідомляють на сторінках своїх рукописів⁵:

Андрій, попович Раделицький	1725
Антонович Іоан, пресвітер Бориницький	1703
Аранесович Гавриіл, чорний піп, диякон, постриженець Чернігівського Іллінського монастиря, Сава-Сторожевський монастир	1673
Білінський Костянтин, отрок, Канчуга	70-80-ті рр. XVII ст. 1691
Бублицький Ілля, священник, м. Комарне	1700
Будзанович Стефан, піддячий при школі, с. Соломна	1725
Варнава, послушник Манявського скиту	1684
Василієв Максим, житель і дяк м. Ворожби Сумської	1736
Волошинович Алексій, дидакал, м. Дрогобич	1744
Волошинський Андрій, бакалавр, Липиця Горішня	1783
Гадинчак, бакалавр Покляцький	1720
Герман, ієромонах Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря (разом із Спиридоном)	сер. XVIII ст.
Глядкевич Іоаким, міщанчук Турійський, міський писар, м.Милянєвичі	1687
Головня Гаврило, придворний півчий, Санкт-Петербург	1752; 1762
Горлецький І., священник	1773
Горнятєвич Іоан, дяк, Старе Місто	1772
Горошинський Іоан, дяк Підставський	1715
Грабовецький Феодор, ієрей, пресвітер Лешнівський	1670
Григорій, дидакал, державець Миклашівський	1688
Григорій (...), ієрей	1759
Гучинський Гавриіл, дидакал, с. Оліїв	1766
Демцун Андрей, дяк, с. Курівці	1745
Демянович Іоан, дяк, м. Константинів	1659
Димицький Василій, попович, с. Верхне Синевидне	1724
Добрянський Андрей, дяк, на “предградії Вишенськом”	1748
Дубовський Павло, казнодій Кобринського монастиря	1682
Завадський Павло, ієрей, с. Тетєвичі	1723
Загоровський Іосиф, ієромонах	1769
Залавський Іоан, дяк Вишгородський	1674
Захарій, піп Бруслєнівський	1631

Заячинський Ілія, піддячий, с. Перевод, с. Васківці	1755; 1760
Зерашкевич Анатолій, ієромонах, Домашівський монастир	1699
Золочовський Ісаакій, ієромонах	1645
Іоан, младенець, с. Селиська	1724
Іона, ієромонах	10–20-ті рр. XVII – сер. XVII ст.
Іосиф С., ієромонах, Полянський монастир в Молдавії	1779
Канчужський Кирило-Климентій, ієромонах і уставник, Спасівський монастир	1657; 1663
Кирилов Філарет, киянин, чорний священник, постриженець Ніжинського монастиря	1671
Кишиць Антоній, вікарій Супрасльського монастиря	1674–1676
Клименкова Пелагея, дівця (на хуторі біля м. Ямполь)	1765
Клюбовський Порфирій, ієромонах, Битенський монастир	1795
Кирилов Яков, реєнт Покровської церкви м. Охтирки	1777
Колежинський Де[. . .], священник, передмістя Залісоче м. Олики	1730
Компайський Артемій, ієромонах, Троїце-Сергієва лавра	1756
Крамаренко Павло, священник	поч. XIX ст.
Креїницький Іосиф, попович Гладішовський, дидакал в Заславлю, ієромонах Лаврського монастиря	1673 1677
Куликович Тимофій, священник, Білий Ковель	1652
Купар Василь, младенець, с. Лоза	1804
Леонтій, попович, с. Паволоч	1723
Леонтій, священник, пресвітер Колмицький	1750
Липський Ієрофей, ієромонах Києво-Печерської лаври	1701
Литвинський Петро, бакалавр, м. Христинопіль	1760
Лукачевський Василій, реєнт, с. Ботелка Вижня	3 чв. XVIII ст.
Малицький Андрей, дяк, м. Холоїв	1734
Миколай (?), младенець	2 чв. XVIII ст.
Михайло (?), попович Пчанський	1603 (?)
Мостівський Василій, дидакал, с. Лисин	кін. XVII ст.
Навроцький Петро, дидакал, м. Тисмениця	1721
Нафанаїл, ієромонах, Сава-Сторожевський монастир	1682
Недзеліський Филип, житель Дибенський	1776
Николаєвич Стефан, ієрей	сер. XVIII ст.
Онисим, ієродиякон, Києво-Печерська лавра	1854
Онисимович Богдан, співак, родом з Пінська, Супрасльський монастир	1598–1601
Павлов Василій, вікарій Кибинський	1758–1759
Павловський Марціян, інспектор Благовіщенський, м. Смолинок (?)	1723

Парфенович Петро, писар Лисецький	1729
Петро, попович	1664
Погорецький Григорій, дяк, м. Лежайськ	1667
Подрузький Петро, пресвітер св.–Феодоровський, намісник Жидачівський	1713
Половецький Ісаакій, ієромонах, Задарівський монастир	1759
Поповський Іван, півчий, реєнт придворної капели, Санкт-Петербург	1725
Потоцький Марк, обиватель Переволочної	1659
Прокопович Василій, духовний, с. Калагарів	1730
Рей Василій, церковник придворної церкви кн. Іллі Андр. Безбородька (Санкт-Петербург?)	80-ті рр. XVIII ст.
Рибачевський Симеон, дяк, с. Станина	1841
Ріжкевич Іоан, дидакал, м. Старий Самбір	1748
Робищук Петро, послушник Києво-Печерської лаври	1811
Романович Георгій, дидакал, с. Влащинці	1726
Сабатович Томофей, громадянин Журівський	1782
Сава, ієродиякон та ієромонах Києво-Печерської лаври	1720; 1724
Сава, ієромонах, Жаботинський монастир	1843
Садофт, духовник, Мошногорський монастир	1787
Салуха Януарій, послушник, клірошанин правого кліроса Києво-Печерської лаври	1852
Самойлович Іоан Тернопільський, дидакал, с. Осташівці	1741
Сезентович Николай, уставник і дяк, Старий Санжарів; Кобеляки	1753; 1754
Семионович Стефан, “левіт”, с. Німстів	1728
Серафим, ієромон	бл. 1697
Сильвестр, уставник Києво-Софійського собору, ієромонах	1720
Скалацький Василій, дидакал, м. Лежайськ	1680–1681
Соколецький Михайло, бакалавр, с. Ігровиця	1733
Соломон, ієродиякон Тверського Жолтиковського монастиря	1719
Сопушкович Симеон, міщук Сасівський, дидакал, с. Оліїв	1744
Софронієв Орест, ієродиякон, м. Санкт-Петербург	1748
Спиридон, ієродиякон (разом з Германом), Полтавський Хрестовоздвиженський монастир	сер. XVIII ст.
Стеблецький Даниїл, інтролігатор	1686
Стефа(нович–?) Іоан, ієрей, м. Носівка	1745
Стронський Матфей, пресвітер, с. Містковичі	1740
Стручкович Михаїл, бакалавр, м. Добротвір	1699
Суховій Афанасій, ієродиякон, Воскресенський	

Ново-Єрусалимський монастир	1689
Тараневич Антоній, ієрей, пресвітер катедральний, м. Пінськ	1759
Тарасій, ієромонах василіянських монастирів, Мінськ, Жировичі, Вільно	2-га чв. XVII ст.
Федоров Кондрат, дяк, м. Харків	1720; 1725
Феофан, ієродиякон, Києво-Межигірський монастир	1763
Феофілакт, ієромонах, Унівський монастир (?)	1650
Феофіл, інок, Супрасльський монастир	1662
Хоцятовський Леонід, ієродиякон, м. Санкт-Петербург	1750
Шелінгович Венедикт, інок, Хотилюбль	1735
Югасевич-Склярський Іоан, півець (7 списків)	1778–1812
Яків, ієрей, пресвітер в с. Немильня	1753
Якубинський Феодор, священник, с. Лукаші	1760
Ярмолевич Николай, ієрей, парох в с. Лозина	кін. XVII ст.
Яснопольський Василій, студент класу богослов'я, м. Переяслав	1808

Про деяких з цих переписувачів Ірмолоїв вдалося віднайти цікаві біографічні матеріали, що проливають світло на їх різносторонню діяльність. У 1657 р. у Спасівському монастирі “рукодѣлієм многогрѣшного раба ієромонаха Кирила Петровича Канчуцького” був переписаний Ірмолої⁶. У 1663 р. ним же був створений інший нотний Ірмолої і в тому ж Спасівському монастирі (сьогодні с. Спасів Старосамбірського р-ну Львівської обл.). Останній аркуш цього рукопису, як нам вдалося встановити, сьогодні зберігається в архіві Франка, який свого часу опублікував післямову, що міститься на цьому аркуші⁷. Климентій Канчузький відзначався, доброю освіченістю, досконало володів церковнослов'янською мовою та українською, добре знав грецьку мову, був вправним переписувачем, талановитим уставником-співцем Перемишльської катедри і Спасівського монастиря, постійної резиденції перемишльських єпископів⁸. Він проявляв інтерес до полемічної літератури, про що свідчить переписаний ним збірник, у складі якого міститься відома “Книжка” Івана Вишенського⁹.

Цікавою й різносторонньою особою був Йосиф Крейницький, який також переписав два нотні Ірмолої: у 1673 р. в містечку Заславлю на Волині¹⁰ та в 1677 р. у Лаврівському монастирі¹¹ (тепер с. Лаврів Старосамбірського р-ну Львівської обл.; це буквально поряд із вищезгаданим Спасівським монастирем). Ці обидва рукописи взаємодоповнюють один одного за змістом і складають велику мистецьку

й наукову цінність. Ірмолой 1673 р. є основним, і переписувач називає його “напѣву руского”; його обсяг становить 376 арк. в 4°. Ірмолой 1667 р. доповнює попередній рукопис, переважно болгарськими та грецькими напівами; та й обсяг його невеликий – 161 арк. в 8°.

У покрайніх записах обох рукописів є цікаві автобіографічні факти про Йосифа Крейницького. Походив він з села Гладишів Біцького повіту на Лемківщині, де його батько був священником; судячи по прізвищу, батько походив з розташованого поряд містечка Криниці. Деякий час Йосиф Крейницький перебував навчительській посаді в містечку Заславлю на Волині (тепер Ізяслав Хмельницької обл.), де й переписав свого першого Ірмолая. Він турбується про свого родича Андрія Крейницького, який живе в рідному с. Гладишові, якому передає Ірмолая “для науки”. Цікаво, що надалі цей Ірмолой постійно знаходився в цьому селі й, очевидно, в родині Крейницьких, бо саме звідсіля у 1926 р. рукопис надходить до Національного музею. Згодом бачимо Й. Крейницького як ієромонаха та ієродиякона Лаврівського монастиря, де в 1677 р. переписує свого другого Ірмолая, а в 1678 р. – “Поученія Феодора Студита”¹².

У 1680 р. бачимо Йосифа Крейницького на посаді пресвітера в містечку Винниках під Львовом, про що свідчить віршований запис на плащаниці:

Йосиф Крыницький
Пресвітер Винницький,
В скорбях плащаницю справил
Абы ся их збавил.
До монастиря Куликовского
межи ставом, до паненского, р. 1680¹³.

Можна припустити, що у “скорбях” він перебував у зв’язку з смертю когось з рідних. Через деякий час, у 1687 р., здається, того ж Йосифа Крейницького бачимо вже ігуменом Гадяцького Красногорського Свято-Миколаївського монастиря¹⁴; це, між іншим, якимось пояснює той факт, що список 1677 р. потрапляє до бібліотеки Данила Туптала (пізніше Дмитра, митрополита Ростовського), і в кінці XIX ст. був придбаний відомим російським купцем-меценатом і колекціонером давніх рукописів А. Титовим на ярмарку саме в Ростові Великому.

Йосиф Крейницький у своїх Ірмолаях виступає як цікавий музичний редактор і укладач нотного гімнографічного збірника. Його рукописи відзначаються значною повнотою і розмаїттям музичного змісту. Він вносить до своїх Ірмолоїв різні напиви – київський, простий, острозький, скитський, болгарський, грецький. Скитський та болгарський напиви вказують на його тісні зв’язки з відомим осередком болгарського напіву

в Галичині – Манявським скитом¹⁵. Окремі високомистецькі напиви викликають щире захоплення переписувача, про що свідчать нотатки на полях його Ірмолоїв: “зѣло прекрасное“, “зѣло прекрасное и умилное“, “велми красное“ [список 1673 р., арк. 23, 248, 298]; “зѣло бо ест прекрасно” [список 1677 р., арк. 55зв.].

Він цікавиться історією: у списку 1677 р. є виписки його рукою з популярної в Україні “Кройніки” польського історіографа М. Стрийковського. А характер підтекстовки грецьких напівів свідчить про його добре володіння грецькою мовою.

Різносторонньою діяльністю відзначався і Олександр Смеречанський, який у 1691 р. переписав нотного Ірмолоя у місті Самборі¹⁶; можливо, що ним також переписаний і список з кінця XVII ст., по крайні записи якого зв’язують цю пам’ятку з Самбором, а музичний зміст і почерк дуже нагадують список 1691 р.¹⁷ Цікаво, що в Ірмолої 1691 р. є запис Іоана Горняткевича, самбірського дячка: “Бил ту Іоан Горняткевѣч за дяка року 1773 місяца априля дня 13” [арк. 263]; дещо раніше, в 1772 р., Іван Горняткевич переписав нотного Ірмолоя¹⁸.

Олександр Смеречанський працював учителем, зокрема, в містечках Бібрці та Городку під Львовом. В листі до водницького священника і бібрського єккана він пише, що займався палітурництвом¹⁹. Цікаво, що цей лист писаний у формі вірша, й Іван Франко наводить його у своїй “Історії української літератури” як зразок дяківської поезії²⁰. У 1685 р. Олександр Смеречанський писав пом’яник для братства у селі Корманичах²¹.

Чимало переписувачів створювали по декілька нотних Ірмолоїв – на замовлення та на продаж. Три Ірмолої переписав дяк і уставник Микола Сезентович на Полтавщині: два у 1753 р. та один в 1754 р.²²

Священик Федір Якубинський, який у 1760 р. переписав Ірмолоя в селі Лукашах на Київщині²³, повідомляє в своєму рукописі, що ним раніше було переписано ще 5 таких рукописів:

Шест Ірмолоєв таких списал на моем вѣку;
Первій в Черніговѣ купцу Єнку человѣку,
Кой дал в храм Воскресенскій, в церков каменную
Для пѣнія клирикам, рече именную,
Да согласно вси поют, на ноту взирая,
Дамаскинові пѣсни красно почитая.
В Сѣчи в Покровску церков три разом купили,
По пяти рублов мене за труд удовлили.
Пятый в Корнѣевскій храм трудахся списати;
Се же шестый в Лукашах бог мнѣ дал скончати.

Сім Ірмолоїв переписав на Закарпатті Іван Югасевич. В одному з його рукописів якийсь Буковський в поминальному записі стверджує, що Іван Югасевич переписав 30 нотних Ірмолоїв²⁴. Проте нам вдалося віднайти відомості про 7 списків. Іван Югасевич народився близько 1741 р. в селі Прикра (тепер Східна Словаччина). Його діяльність відзначалася широтою інтересів та відданістю громадським справам. Він був популярним літературним діячем, укладав і переписував пісенники та календарі, служив дяком і церковним співцем, навчав у школі, збирав народні пісні та був гарним художником і переписувачем книг. Церковного співу навчався в Галичині й, здається, у львівській братській школі. З 60-х років перебував на службі дяковчителя в селах Прикра та Невицькому, де й помер у 1814 р. Іван Югасевич користувався великою повагою серед селян, обирався церковним опікуном та сільським старостою.

Важливим свідченням переміни соціального статусу переписувачів нотних Ірмолоїв є поява титульних аркушів, де знаходимо не лише назву книги та перелік змісту її основних розділів, а й повідомлення про ім'я та прізвище переписувачів, місце, обставини і час написання, іноді вказують ім'я замовника. Так титульний аркуш списку 1699 р. повідомляє, що рукопис було створено в місті Сосниці, “в училищі” при церкві Покрови²⁵.

У вивченні соціальної направленості нотних Ірмолоїв важливе місце належить дослідженню середовища їх побутування. Численні покрайні записи в Ірмолоях повідомляють велику кількість імен їх власників та місця побутування. Аналіз цього матеріалу переконливо свідчить, що майже всі ці власники були музикантами-практиками – співаками, регентами, уставниками, ієродияконами і дячками. Значна кількість Ірмолоїв була придбана з навчальною метою, що виразно свідчить про їх перетворення в практичні посібники по вивченню нотної грамоти і церковного співу. Так список середини XVIII ст. належав у 1780 р. “реєнтови” Іванові Маковецькому в селі Рогізному²⁶. Інший список середини XVIII ст. був проданий дяком Іваном за 12 золотих у містечку Слободища²⁷. Ірмолою останньої чверті XVIII ст. належав “стихарному дячку” Якову Стефанову в селі Кирилівці, який подарував цю книгу у 1838 р. Києво-Печерській лаврі²⁸. Вище вже згадувалося про Ірмолою Йосифа Крейницького, що був переданий Андрію Крейницькому “для науки”. Наведемо ще декілька подібних прикладів: на Ірмолої 1649 р. є запис “Ярмолою школьний”²⁹; по списку 1649 р. в Жировицькому монастирі в Беларусі у 1811 р. навчався виходець з України Яків Крашановський³⁰; “сія книга, іменуемая Ярмолою, купил его Николай Корницкий для обучения своих синов”, – свідчить запис 1797 р.³¹ Подібні за змістом факти, що стосуються нотних Ірмолоїв, наведені також Ярославом Ісаєвичем³².

Покрайні записи нотних Ірмолоїв виразно засвідчують важке соціальне становище учнів дяківських шкіл та співаків. Про це, зокрема, свідчать численні приказки, що їх зустрічаємо в Ірмолюях: “Хто богат, то всім брат, в кого нічого немає, того ніхто не знає”³³; “обидил мене брехнею дякон”³⁴, “собака кудлатий – ему тепло, музика богатий – ему добро”³⁵; “Хто богат, то ест кум брат”³⁶.

Соціальна функція української нотної книги Ірмолюя в XVII–XVIII ст. помітно переорієнтовується на світське використання. Музичне професійне мистецтво втрачає свою прикладну роль і все частіше виступає як яскравий мистецький витвір. Одночасно нотні Ірмолої стають посібниками по вивченню практичних навиків церковного співу та нотної грамоти.

¹ Ясиновський Ю. Найдавніший нотолінійний рукопис на Україні // Українська музична спадщина. – К., 1989. – Вип. 1. – С. 7–10.

² Ясиновський Ю. Перші східнослов'янські нотні видання // Укр. музикознавство. – 1974. – Вип. 9. – С. 45–54.

³ Ісаєвич Я. Джерела до історії української культури доби феодалізму. – К., 1972. – С. 91; Ясиновський Ю. З історії музики західноукраїнських земель // Укр. музикознавство. – 1986. – Вип. 21. – С. 109–110.

⁴ Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. – Киев, 1893. – С. 39–40.

⁵ Цей матеріал почерпнутий з нашого каталогу “Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої”, який підготовлений до друку. У списку імен зберігаємо оригінальні імена та форми їх написання. “Глухі” імена переписувачів, тобто без додаткової професійної чи соціальної інформації, опущені.

⁶ Ясиновський Ю. Нотний Ірмолюй з колекції Івана Франка // Бібліотека, книга, читач. – К., 1967. – С. 108.

⁷ Франко І. Кінцеві записи в староруських рукописах // Збір. творів : У 50 т. – К., 1982. – Т. 37. – С. 168–169.

⁸ Ясиновський Ю. Нотний Ірмолюй... – С. 108.

⁹ ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, МВ–3.

¹⁰ Нац. музей у Львові, Q–361.

¹¹ Нац. б-ка Росії, зб. Титова, № 1902.

¹² Площанский В. Лавров, село і монастир в Самборському окрузі // Науковий збірник Народного дому. – Львів, 1866. – С. 336.

¹³ Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись. Дополнения. – Львів, 1891. – С. 589.

¹⁴ Барсов Е. Описание актов архива Марковича // ЧОИДР. – 1884. – Т. 2. – С. 11.

¹⁵ Тончева Е. Манастирът голям – скитска школа на “болгарский распев”. – Скитск Скитски “болгарски” ирмолюзи от XVII–XVIII вв. – София, 1981.

¹⁶ Нац. музей у Львові, F–658.

¹⁷ Там же, F–604.

- 18 Нотолінійні рукописи XVI–XVIII ст.– Львів, 1979.– С. 36, № 47.
- 19 *Ісаєвич Я.* Зазнач. пр.– С. 94.
- 20 *Франко І.* Збір. творів : У 50 т.– К., 1983.– Т. 40.– С. 353–354.
- 21 *Ісаєвич Я.* Зазнач. праця.– С. 94.
- 22 ³Москва, ДМ, Синод. півча зб., №№ 8, 311, 1076.
- 23 Отчет Императорской публичной библиотеки за 1883 г.– Спб., 1884.– С. 190–192.
- 24 *Петров А.* Материалы для истории Угорской Руси.– Спб., 1906.– Т. 11, Прил.2.– С. 88.
- 25 Нотолінійні рукописи XVI–XVIII ст.– С. 70, № 128.
- 26 ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України, ф. I, од. зб. 2833, арк.1; тепер село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. – (Далі: ЦНБ).
- 27 ЦНБ, ф. I, од. зб. 3994, арк.4–18; тепер Житомирської або Вінницької обл.
- 28 ЦНБ, ф. I, од. зб. 5395, арк.1–61.
- 29 Нотолінійні рукописи XVI–XVIII ст...– С. 47, № 72.
- 30 ЦНБ, ф. I, од. зб. 3367, арк.221.
- 31 ЦНБ, ДА 93 Л., арк.46 зв.
- 32 *Ісаєвич Я.* Братства і українська музична культура XVI–XVIII ст. // Укр. музикознавство.– 1971.– Вип.6.– с.53–54.
- 33 БАН Росії, зб. Дмитрієвського, № 28, на форзаці.
- 34 ЦНБ, ф. I, од. зб. 1661, арк.36.
- 35 ЦНБ, ДА 151 Л., арк.264 зв.
- 36 ЦНБ, ДА 90 Л., арк.153.